

VU Research Portal

Bouwkunst en de Nieuwe Orde

Keuning, D.

2017

document version

Publisher's PDF, also known as Version of record

[Link to publication in VU Research Portal](#)

citation for published version (APA)

Keuning, D. (2017). *Bouwkunst en de Nieuwe Orde: Collaboratie en berechting van Nederlandse architecten 1940-1950*.

General rights

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal ?

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

E-mail address:

vuresearchportal.ub@vu.nl

Bouwkunst en de Nieuwe Orde

Collaboratie en berechting van Nederlandse architecten 1940-1950

In de eerste decennia van de twintigste eeuw bestond in Nederland nog geen titel- of beroepsbescherming voor architecten. Iedereen die dat wilde, kon zich als architect uitgeven en feitelijk als zodanig optreden. Dat gebeurde dan ook op grote schaal; veel aannemers en bijvoorbeeld ook makelaars traden op als ontwerper. Architecten met een goede scholing meenden dat daardoor nieuwbouw in Nederland op een laag niveau stond; bestrijding van 'beunhazerij' was een belangrijke doelstelling van de Bond van Nederlandsche Architecten (BNA). Toen na de crisis van 1929 een gebrek aan opdrachten ontstond, was er ook een economisch argument om het beroep van architect te onderwerpen aan een wettelijke regeling.

Om die regeling voor elkaar te krijgen, besloot de BNA te fuseren met twee voorheen concurrerende architectenverenigingen: het Nederlandsch Instituut van Architecten (NIVA) en de Nederlandsche Bond van Bouwmeestersgilden (NBBG). Op die manier ontstond in 1940 een 'vereniging van de architectengemeenschap met aanvaarding van alle bestaande verschil in bekwaamheid binnen één organisatie op algemene grondslag'. In mei van dat jaar diende de BNA voorstellen voor de instelling van een architectenregister in bij het Departement voor Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen. De statuten van de gefuseerde BNA voorzagen in de instelling van een privaat architectenregister, in de hoop dat die later 'kracht van wet' zou krijgen. Ten gevolge van de Duitse bezetting kon de titelwet echter niet meer worden aangenomen, en daarmee was voorlopig ook de instelling van een door de wet bekrachtigd architectenregister van de baan.

In de geest van de Nederlandsche Unie, een aan het begin van de oorlog kortstondig succesvolle politieke partij die nationale eenheid nastreefde, bestudeerden enkele architecten binnen de BNA daarnaast de mogelijkheden voor een grootschalige reorganisatie van de Nederlandse bouwindustrie. De Bond installeerde met dat doel in oktober 1940 de Studiekring voor de Corporatieve Orde in het Bouwvak. Deze groep onderzocht de mogelijkheid om alle bij de bouw betrokken bedrijven dwingend te organiseren in één publiekrechtelijke organisatie.

Architectuur in de Nederlandsche Kultuurkamer

Na de Duitse inval was intussen in mei 1940 de Oostenrijkse jurist A. Seyß-Inquart aangesteld als Rijkscommissaris voor het bezette Nederlandsche gebied. In die functie was hij verantwoordelijk voor het burgerlijk bestuur. In november 1940 splitste hij het Ministerie van Onderwijs, Kunsten en Wetenschap in twee nieuwe ministeries: het Departement van Volksvoorlichting en Kunsten (DVK) en dat van Opvoeding, Wetenschap en Kultuurbescherming (DOWK). Een belangrijke taak van het DVK was de oprichting van de Nederlandsche Kultuurkamer (NKK), die het Nederlandse culturele leven op nationaalsocialistische leest moest schoeien. De Duitse Reichskulturkammer diende als voorbeeld. Lidmaatschap van de NKK, die werd georganiseerd in gilden, was een voorwaarde om als kunstenaar werkzaam te kunnen zijn of blijven; Joden was lidmaatschap verboden. Architectuur werd ondergebracht in de Vakgroep Bouwkunst binnen het Gilde voor Bouwkunst, Beeldende Kunsten en Kunstambacht (BBK). De Vakgroep Bouwkunst concurreerde vanaf dat moment met de BNA, die in de plannen voor de NKK zou worden opgeheven. Dat is vanwege allerlei praktische bezwaren echter nooit gebeurd. Wel werd het bestuur van de BNA

afgezet en werd de Bond onder bewindvoering gesteld van het Commissariaat voor de niet-commerciële Verenigingen en Stichtingen. Naast het afgezette bestuur van de BNA ontstond ook een illegaal bestuur, het zogeheten driemanschap, en de twee besturen gaven de leden tegengestelde adviezen over het al dan niet aanhouden van het lidmaatschap van de Bond.

De Vakgroep Bouwkunst van het Gilde voor BBK was verantwoordelijk voor zowel de ideologische als praktische aspecten van het architectenvak, maar in de praktijk lag de nadruk vooral op het laatste. Tijdens de oorlog vonden in Nederland drie architectuurtentoonstellingen plaats waarop de bezetter invloed had (*Nederland Bouwt in Baksteen 1800-1940*, *De Jeugdherberg van Morgen* en *Nederlanders in Europa*), maar geen van deze tentoonstellingen ging officieel uit van het DVK of de NKK. Ook deed de Vakgroep Bouwkunst weinig aan theorievorming. Architecten als A.J. Kropholler en H.W. Valk (beiden lid van het Nationaal Front) en J. Gratama (lid van de NSB) produceerden weliswaar artikelen over een nationalistische architectuur, maar dat deden ze op eigen titel, buiten de NKK om. De enige twee medewerkers van de NKK die zich in publicaties uitlieten over architectuur waren T. Goedewaagen en G.A.C. Blok, maar hun ideeën waren te weinig uitgewerkt om als leidraad te kunnen dienen voor een Nederlandse nationaalsocialistische bouwstijl.

Wel produceerden H. van Vreeswijk, C.B. van der Tak en H.Th. Wijdeveld, die lid waren van de Raad van Advies van de Vakgroep Bouwkunst, vier rapporten over praktische aspecten van het architectenvak: over de positie van de architect-ambtenaar, de positie van de architect-bouwvakpatroon (d.w.z. de aannemer die ook als architect optreedt), de vaak teleurstellende resultaten van prijsvragen en de welstand- en schoonheidscommissies. De auteurs namen over deze onderwerpen duidelijke standpunten in, maar de rapporten leidden binnen de NKK tot allerlei meningsverschillen en hadden uiteindelijk geen gevolgen.

Daarnaast werkte vooral Van Vreeswijk aan het omvangrijkste inhoudelijke project van de Vakgroep Bouwkunst gedurende de bezetting: het opstellen van nieuwe regelingen voor de rechtsverhouding tussen architect en opdrachtgever en voor de honorering van de architect. Van Vreeswijk deed hiervoor verregaande voorstellen, maar ook deze hadden geen invloed op de beroepspraktijk. De Vakgroep Bouwkunst van het Gilde voor BBK heeft daardoor ondanks grote plannen vrijwel niets bereikt.

Tribunalen en Bijzondere Gerechtshoven

Na de bevrijding konden architecten, net als alle andere Nederlanders, worden berecht via het Bijzonder Strafrecht. In het Besluit Buitengewoon Strafrecht, het Besluit op de Bijzondere Gerechtshoven, het Besluit Buitengewone Rechtspleging en het Bijzonder Gratie-adviesbesluit werd de omschrijving van misdrijven uit het Wetboek van Strafrecht toegesneden op de bezettingsperiode, werden de bestaande straffen verzwaaard, en werden nieuwe organisaties geïntroduceerd voor opsporing, aanhouding, vervolging en rechtspraak. Deze instellingen maakten de vervolging en berechting mogelijk van personen die werden verdacht van zware misdrijven en politieke delicten. Daarnaast werden voor de lichtere gevallen het Tribunaalbesluit en het Besluit Ontbinding Landverraderlijke Organisaties vastgesteld. Deze regelden de vervolging van onder anderen mensen die lid waren geweest van landverraderlijke organisaties, zoals de NSB.

De architecten die een gevangenisstraf langer dan de voorinternering kregen opgelegd (de 'zwaardere gevallen' dus), kunnen grofweg worden verdeeld in drie groepen: architecten die in Duitsland of bezet Oost-Europa hadden gewerkt (via de

Nederlandsche Oost Bouw of de Zentralbauleitung van de Waffen SS), architecten die op grond van hun lidmaatschap van de NSB een positie in het openbaar bestuur hadden aanvaard, en architecten die actief waren geweest in de vakgroep Bouwkunst van het Gilde voor BBK van de NKK. Zij kregen gevangenisstraffen tot zeven jaar.

Bij een hedendaagse interpretatie van de uitkomsten van de bijzondere rechtspleging zijn twee punten van belang. Ten eerste is er het opvallende feit dat de regering besloot om lidmaatschap van het Nationaal Front niet strafbaar te stellen, omdat deze organisatie niet landverraderlijk zou zijn geweest. In het naoorlogse Nederland werden voormalige fascistten wel degelijk als ‘fout’ bestempeld. De veelal Rooms-Katholieke architecten die lid waren geweest van het Zwart Front, onder wie Kropholler, Valk, and C.M. van Moorsel, viel, als alleen dit lidmaatschap in het geding was, in juridische zin weinig te verwijten. Dat is de reden dat ze, in tegenstelling tot architecten die lid waren geweest van de NSB, probleemloos de Bijzondere Rechtspleging doorkwamen.

Het tweede belangrijke punt is het feit dat de juridische maatstaven van vlak na de oorlog ook verschillen van de huidige, morele oordelen. Zo valt bijvoorbeeld op dat architecten die zich in het openbaar bestuur hadden misdragen maar geen doden op hun geweten hadden, zwaarder werden gestraft dan hen die een bouwkundige bijdrage hadden geleverd aan de jodenvervolgning. Deze tegenstelling komt bijvoorbeeld tot uiting in het verschil tussen de berechtingen van Quéré en Boezeman.

Verder blijkt dat geen van de belangrijkste architecten die in de NKK actief waren geweest (Gratama, Van Vreeswijk, Van der Tak en Blok) Nederlandse inwoners hebben verraden of in gevaar gebracht. Ook had geen van hen zich verrijkt aan de taxatie van of de handel in huizen die aan Joden toebehoorden. Voor allen geldt dat hun collaboratie zich beperkte tot een vakmatige ondersteuning van het regime van de bezetter. Minder rooskleurig is het relaas bij de architecten die actief waren geweest bij de Nederlandsch Oost Bouw en de Zentralbauleitung van de Waffen SS, maar zelfs daar is het beeld niet eenduidig.

Ererad voor Architectuur

Ondanks de juridische maatregelen die de regering had getroffen, dekten het Gewone en Buitengewone Strafrecht nog niet alle gedragingen die naar het gevoel van zowel regering als burgers ‘fout’ waren. Het verrichten van niet-militaire werkzaamheden voor de bezetter, bijvoorbeeld als architect, was strafrechtelijk in veel gevallen niet verkeerd, en men voelde de behoefte om ook te voorzien in een tuchtrechtelijke mogelijkheid om vakmatige collaboratie te berechten. Dit proces kwam bekend te staan als ‘zuivering’. Architecten vielen daarbij onder de verantwoordelijkheid van de Ereraden voor de Kunst, waarin kunstenaars het gedrag van hun collega’s moesten beoordelen. De vraag was alleen, hoe rigoureuze deze zuivering moest plaatsvinden. Enerzijds moest het rechtsgevoel worden bevredigd, anderzijds kon een te voortvarende zuivering een spoedig herstel van het verwoeste Nederland in de weg staan. Dat gold niet in de laatste plaats voor architecten, die dringend nodig waren voor de wederopbouw.

Een ander probleem was dat voor de zuivering onder kunstenaars een wettelijke grondslag in eerste instantie ontbrak: het Zuiveringsbesluit uit januari 1944, dat de regering in Londen had genomen, had alleen betrekking op ambtenaren. Hoewel men zich daarover tijdens de oprichting van de Ereraden voor de Kunst weinig zorgen maakte, zou deze omissie de raden later sterk in hun mogelijkheden beperken, vooral bij de handhaving van de maatregelen die ze aan individuen oplegden. Pas in april 1946 werd de Wet Zuivering Kunstenaars van kracht, waarmee

de raden de wettelijke bevoegdheden voor het doen van uitspraken kregen. Deze wet voorzag ook in de oprichting van een beroepsinstantie bij de Centrale Eeraad. Een aantal architecten maakte van deze beroepsmogelijkheid gebruik en zij hadden daarbij in de meeste gevallen succes.

De Wet Zuivering Kunstenaars had betrekking op hen die ‘hun beroep op zoodanige wijze hebben vervuld, dat mede daardoor nationaal-socialistische beginselen of denkbeelden ingang zouden hebben kunnen vinden’. Het antwoord op de vraag of hiervan in individuele gevallen sprake was geweest, bleek vaak moeilijk te beantwoorden. De Eeraad voor Architectuur werd gevormd door een jurist en enkele voormalige verzetsmensen, onder wie de architecten Bot en Wegerif. Zij onderscheidden acht vergrijpen: continuatie van het lidmaatschap van de BNA nadat die onder Duits bewind was gekomen, samenwerking met de BNA onder bewindvoering, samenwerking met andere nationaalsocialistische instanties, leiding geven aan nationaalsocialistische instanties, lidmaatschap van de NSB of daarmee verwante organisaties, profijt van lidmaatschap van de NKK, werken voor Duitse of nationaalsocialistische instanties en werken voor oorlogsdoeleinden.

Terwijl de raadsleden bezig waren met hun werk, nam de weerstand tegen de zuivering snel toe. Niet alleen onder architecten, de andere kunstenaars en het publiek, maar ook bij het Militair Gezag, dat nota bene de Eeraden zelf had ingesteld. Het land moest opnieuw worden opgebouwd en na de aanvankelijke roep om vergelding zaten slechts weinigen te wachten op een eindeloze reeks rechtszaken over ‘lichte gevallen’. De raden kregen het Militair Gezag niet zo ver dat de handhaving van sancties werd afgedwongen. Generaal Kruls was alleen bereid dat te doen wanneer de openbare orde in het geding zou zijn, wat in het geval van de architecten nooit het geval was.

Ook de in veel gevallen succesvolle beroepszaken die veroordeelde architecten instelden bij de Centrale Eeraad leidden tot grote frustraties bij de leden van de Eeraden, die hun werk weer ongedaan gemaakt zagen worden. Dit had tot gevolg dat de leden van de Eeraden vonden dat hen het werk onmogelijk werd gemaakt. In november 1946 maakte de Eeraad voor Architectuur daarom zijn aftreden bekend; hij heeft dus uiteindelijk slechts ruim een half jaar op een gedegen wettelijke grondslag werk kunnen verrichten. In de krantenartikelen die naar aanleiding hiervan verschenen, wijtten de raadsleden hun aftreden aan de handelwijze van de Centrale Eeraad. Door de straffen terug te draaien, was een ‘onoverbrugbaar verschil van inzicht’ ontstaan en was ‘het voor de Raad voor de Architectuur onmogelijk geworden het werk voort te zetten’. De Eeraad meende ‘de verantwoordelijkheid, die hij heeft ten aanzien van uitspraken over z.i. minder misdreven hebbende architecten, die niet in beroep zijn gegaan, niet langer te kunnen dragen’.

Daarmee kwam de zuivering van architecten ten einde. Het werk van de Eeraden voor de Kunst werd algemeen beschouwd als een mislukking. Achteraf gezien de grootste oorzaak van die mislukking lag, ironisch genoeg, in het op zich begrijpelijke besluit van de raadsleden om voortijdig te stoppen. Ze hadden daardoor van de zuivering een onafgerond proces gemaakt. De vele lijsten van verdachte collega’s die ze hadden aangelegd, telden een veelvoud van de ongeveer zeventig architecten die voor verhoor waren langs geweest. Er waren dus veel meer vakgenoten die zich schuldig hadden gemaakt aan de door de Eeraad gedefinieerde vergrijpen. Het simpele feit dat de meerderheid van de architecten in Nederland hiervoor niet ter verantwoording werd geroepen, maakte de veroordeling van hen bij wie dat wel was gebeurd minder aanvaardbaar.

Een tweede, grote tekortkoming lag in de gebrekkige informatie die de raadsleden bij hun werk ter beschikking stond. De raadsleden hadden geen zelfstandige toegang tot de processtukken uit de Bijzondere Rechtspleging, die meer tijd in beslag nam en over betere inlichtingen beschikte. De onderzoekers van de Politieke Opsporingsdiensten konden, door hun grotere en professionelere opzet, bijvoorbeeld meer getuigen horen en meer administraties raadplegen. Daarbij stuitte de onderzoekers regelmatig op beroepsgerelateerde informatie die ook voor de Eerraad van belang zou zijn geweest. Het meeste wreekte zich dit bij juist het zwaarste van de door de Eerraad gedefinieerde vergrijpen: lidmaatschap van de NSB of daarmee verwante organisaties. Architecten waren vanwege deze lidmaatschappen óf geïnterneerd, zodat ze buiten bereik van de Eerraad waren, óf ze konden hun lidmaatschap voor de raadsleden gemakkelijk verzwijgen.

Sowieso had, als een succesvolle afronding van het zuiveringsproces een belangrijk criterium was geweest, het besluit om lidmaatschappen van nationaalsocialistische organisaties als zelfstandig feit bij de Eeraden strafbaar te stellen misschien nader overwogen moeten worden. Deze waren immers ook strafbaar in de Bijzondere Rechtspleging, zodat mensen in potentie twee keer voor hetzelfde feit veroordeeld konden worden. Juridisch gezien kon dat uiteraard; het rechtsbeginsel *Ne bis in idem* (niet tweemaal voor hetzelfde) had, en heeft, alleen betrekking op procedures binnen één rechtsgebied. Maar deze overlap tussen buitengewoon strafrecht en tuchtrecht zal niet hebben bijgedragen aan het gevoel dat recht werd gedaan, en daarmee evenmin aan het draagvlak onder de zuivering.

Een derde tekortkoming lag in een gebrek aan consistentie in de uitspraken die de Eerraad wél deed. Die inconsistenties zijn niet verwonderlijk. De raadsleden stonden in feite voor een onmogelijke taak. Toch hebben hun besluiten meer gevolgen gehad dan ze zelf wellicht aannamen of konden voorzien. Het bredere publiek mocht dan al gauw niet meer geïnteresseerd zijn geweest in de zuivering, binnen het vakgebied hadden de uitspraken grote invloed op de reputaties van een hele generatie architecten. Veroordelingen door de Eerraad werden de eerste decennia na de Tweede Wereldoorlog door collega's niet licht vergeten.